

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

Гэх, якія раней былі часы!

Доўгія гады мяне не адпускала ўражанне, што я нарадзіўся занадта позна. Цікавыя часы, незвычайныя падзеі, феноменальныя асобы — усё гэта, паводле маіх адчуванняў, належала да мінуўшчыны і скончылася назаўсёды.

У часы майго маленства, у пяцідзясятых, «вялікай эпохай» для мяне быў перш за ўсё час нядаўняй вайны, а таксама трыццятых гады, якія ёй папярэднічалі. Той першы перыяд уяўляўся мне гераічным векам, часам тытанічнага змагання, калі вырашаліся лёсы сусвету, а другі быў залатым векам вольнасці і бесклапотнасці, калі свет, быццам заліты лагодным святлом вечаровага сонца, патанаў ва ўцехах і нявінных вар’яцтвах.

Пазней, недзе на пачатку шасцідзясятых, чарговай «вялікай эпохай» для мяне знячэўку зрабіўся толькі што прамінулы час сталінізму, у якім я ўжо жыў, але быў яшчэ занадта малы, каб свядома асэнсоўваць яго злавесную магутнасць. Вядома ж, я цудоўна разумеў, што гэта быў — гэтаксама як вайна — вусцішны перыяд, час нейкай агульнай звар’яцеласці, заняпаду і злачынстваў, тым не меней менавіта з-за гэтых крайнасцей ён бачыўся як выключны, асабліва надзвычайны час. І мне было вельмі шкада, што я ледзьве яго зачапіў, што не здолеў заглыбіцца, што быў вырачаны на перспектыву дзіцячага вазочка, дзіцячага пакою ці садочка на ўскрайку горада. Ад дзікіх оргій і разні, якія здзяйснялі тагачасныя ўлады, ад шалёнага і апантанага трансу, што ахопліваў тысячы людзей, ад усяго таго гіганцкага тлуму, гоману і мітусні да мяне даходзілі адно невыразныя водгукі, сэнсу якіх я зусім не разумеў.

Адчуванне запозненасці нагадвала пра сябе ў самых разнастайных кантэкстах і аспектах. Яно не абмяжоўвалася толькі гістарычнай сферай, а таксама з'яўлялася і пры іншых нагодах — меншага, практычна мініяцюрнага ўзроўню.

Да прыкладу, я пачынаю вучыцца граць на фартэпіяна. Мая настаўніца — сталая, вытанчаная спадарыня са шляхецкай сям'і, якая вучылася свайму майстэрству ў Парыжы, Лондане, Вене яшчэ ў дваццатыя. І з першага ж уроку я слухаю гісторыі, як было цудоўна калісьці раней, а цяпер усё безнадзейна — якія былі таленты і якія майстры, як хутка навучаліся музыцы і якую асалоду ад яе атрымлівалі.

— Бах! Бетховен! Шуберт! А найперш Моцарт — сапраўдны цуд прыроды, існае дасканаласць, праўдзівы вобраз Божы! Дзень, калі ён прыйшоў на свет, павінен адзначацца на роўні з Божым нараджэннем! Запомні гэты дзень — дваццаць сёмага студзеня тысяча семсот пяцьдзясят шостага года. Цяпер такіх геніяў ужо няма. І музыка цяпер дарэчы... Гэх, што тут скажаш! Бясплёнасьць, марнасьць, пустка!

Ці іншы прыклад. Мне зацікавілі шахматы. Праз пару гадоў самастойных хатніх практыкаванняў я запісаваюся ў клуб, каб развіць свае ўменні. Інструктар, даваенны інтэлігент, які апусціўся праз тое, што не цураўся кілішка, вучыць нас — невялічкую групу юных адэптаў — разнастайным дэбютам і эндшпілям і паказвае нам, як «разыгрываецца» тая ці іншая партыя. І раптам, пасля якога-небудзь хода, перапыняе паказ — а здараецца тое доўжэцца часта — і задае пытанне:

— А ведаеце, хто першым прыдумаў гэты ход? Хто першым згуляў такім чынам?

Вядома, ніхто не ведае, а нашаму інструктару нічога іншага і не трэба. Ён распачынае гэтак званае агульнаадукацыйнае адступленне:

— Капабланка. У 1925 годзе, на турніры ў Лондане. Я спадзяюся, вы ведаеце, хто такі Капабланка...

— Ну... майстар... — бубніць хтосьці з нас.

— Майстар! — высмейвае гэты бездапаможны адказ наш інструктар. — Я таксама майстар. А гэта быў ГРОС-майстар. Геній! Адзін з найвялікшых шахматыстаў, якіх толькі зямля насіла. Вір-

туоз пазіцыйнай гульні! Цяпер ужо такіх шахматыстаў няма. І турніраў такіх няма. І наагул шахматная гульня сапсавалася...

— Але ж Батвінік?.. Петрасян?.. Таль?.. — спрабуе пярэчыць нехта, называючы актуальных у тых часы савецкіх гросмайстараў. На твары нашага інструктара з'яўляецца гримаса невымоўнага ганьбавання, пасля ён змрочна задумваецца.

— Не, не, — урэшце кажа ён, непрыязна, ледзь не з агідаю, крывячыся, — гэта не тое! Нічога агульнага з тым, як некалі гулялі ў шахматы і якія калісьці былі шахматысты. Ласкер, Алёхін, Рэці — гэта ж гіганы, тытаны, адораныя сапраўднай Божаю іскрай! Капрызлівыя, непрадказальныя, поўныя творчай фантазіі і гумару. Тытаны эпохі Адраджэння! І шахматы былі сапраўднай каралеўскай гульні. А цяпер... Гэх, ды што там казаць! Спаборніцтвы механічных робатаў.

І яшчэ адзін прыклад: горы, горныя паходы. Мне каля трынаццаці гадоў і сябра маіх бацькоў, альпініст старога гарту, бярэ мяне з сабой у Татры, у сапраўдны горны паход. Я ўжо бываў раней у Закапаным, але мой турыстычны досвед абмяжоўваецца навучаннямі ў зручных пансіянатах і хаджэннем далінамі і горнымі пашамі, сцежкамі для «аматараў». Гэтым разам мы будзем жыць на сапраўднай турыстычнай базе і хадзіць па сапраўдных гарах. І насамрэч, мы з маім дасведчаным правадніком апынаемся ў самым сэрцы Татраў, у адным з самых вядомых і нават легендарных асяродкаў Польскага турыстычна-краязнаўчага таварыства. Начуем мы нядрэнна: у прадбачліва зарэзерваваным — як належыць, за пэўны тэрмін — двухмясцовым нумары. З харчаваннем ужо значна горай: чакаем у доўгіх, як стужкі, чэргах. Тое самае паўтараецца пры карыстанні санітарнымі выгодамі. Урэшце, адолеўшы ўсе гэтыя перашкоды і непрыемнасці, мы вырашаем у доўгачаканы шлях — на сустрэчу з міфічнай прасторай і веліччу маўклівых горных масіваў. Але жаданую цішыню і пустэчу разпораз парушае якая-небудзь крыклівая і брынклівая школьная экскурсія, а сузіранне бездані, якая раскрываецца пад вяршынямі і ўрвішчамі, зводзяць на нішто спевы і скокі арганізаваных турыстычных груп, якія ідуць «шляхам Леніна». І мой дасведчаны праваднік — на якім старая, цёмна-зялёная штармоўка, карычневыя штаны з тоўстага штроксу з калашынамі, троху ніжэй калена сцягнутымі адмысловымі раменьчыкамі, ваўняныя кратчастыя

гетры, што шчыльна аблягаюць лыткі, сходжаныя, але добра захаваныя французскія турыстычныя боты — з форсам прысеўшы на скалу, пачынае з горыччу прамаўляць:

— Не тья ўжо горы! Не той ужо альпінізм! Усё загубілі! І кроку зрабіць немагчыма, каб не напаткаць гэтых халерных «мурашак». Масавы турызм! Хто дзе такое бачыў! У ім жа няма ніякага сэнсу. Калі я хадзіў у горы, яшчэ да вайны, зразумела, усё выглядала іначай. Ты прыязджаў і проста са станцыі ішоў закупацца: крупы, макарона, шынка, гарбата, цукар, цыбуля. Непераборліва, танна і надзейна. Далей да Разтокі ці да Марскога Вока. Пехатою ці аўтобусам, але ніякім не цягніком, хіба што на такой невяліччай, адкрытай машыне, якая ездзіла, калі збіраліся ахвотныя. У базе «На Разтоцы» сямейная атмасфера. А найперш пуста. Самае большае пятнаццаць чалавек. І з гэтай базы здзяйсняліся вылазкі, нават на некалькі дзён. Начавалі ў будахах, а вышэй — у скальных пячорах... Бо ў чым тут сутнасць? У самоце і цішы. У «сам-насам» са стыхіяй і ўласнымі думкамі. Ты ідзеш самотны, як першы чалавек на свеце. На сутыку зямлі і неба. З галавой у блакіце... у космасе. Па-над цывілізацыяй. А паспрабуй так зрабіць цяпер, прынамсі, тут і цяпер, у гэтым тлуме «аматараў», экскурсій і «праваднікоў». Гэта ж такая пародыя і тлум, што ажно дрэнна робіцца...

Капрызы падобнага кшталту, нападкі на марную сучаснасць і настальгічныя ўздыхі аб прасветлай мінуўшчыне былі для маіх вушэй — на працягу гадоў — хлебам штодзённым. Таму я не здзівіўся, калі ва ўзросце чатырнаццаці гадоў, седзячы на гімназічнай лаўцы, зноў пачуў варыяцыі на тую самую тэму. Гэтым разам гімны ў гонар вучняў мінулых гадоў.

Настаўнікі, праводзячы заняткі, не аднойчы адыходзілі ад тэмы лекцыі і апавядалі пра некаторых сваіх колішніх вучняў і звязаныя з імі здарэнні. Асобы гэта былі заўсёды незвычайна маляўнічыя, а сітуацыі фантастычныя. Але памыляўся б той, хто думаў, што нам апавядалі павучальныя і перасцерагальныя казачкі пра бездакорных выдатнікаў ці цудоўным чынам змененых боўдзіл. Нічога падобнага. Героямі гэтых пабасенак былі пераважна незвычайныя асобы, але не саладжавыя анельчыкі. Іх выключнасць вызначалася рысамі, якія не займалі надта высокае месца

ў каталогу вучнёўскіх цнотаў. Яны выпраменьвалі смеласць і незалежнасць, былі зазвычай непакорлівыя ці нават наравістыя, з празмерным пачуццём уласнай годнасці і здольнасцю да задзірлівых учынкаў. Неўтаймоўныя і ганарыстыя, яны ішлі сваім шляхам. І адначасова ўражвалі той ці іншай здольнасцю — незвычайнай памяццю, прыгожым голасам, бліскучым розумам. Слухаючы гэтыя гісторыі, немагчыма было паверыць, што яны здараліся насамрэч. Пагатоў, калі настаўнік, згадваючы нейкія зусім неверагодныя выбрыкі сваіх падапечных, скандальныя здарэнні, мала таго, што не асуджаў іх, а наадварот апавядаў з пэўным сантымен-там, з доляй гонару, што менавіта яму пашчасціла дачыняцца з нестандартнай асобай.

Вядома, усе падобныя, на першы погляд, бунтарскія, а часам нават абуральныя гісторыі змяшчалі ў сабе пэўную мараль ці не надта ўжо захапляльны сэнс. Прыхаваная сутнасць гэтых поўных легкадумнасці і пікантнасці ўспамінаў зводзілася да наступнай перасцярогі: «Тое, што так бывала, не азначае, што так будзе далей, а асабліва, што нешта падобнае можа здарыцца ў гэтым класе. Тья школьнікі былі асобамі, былі выключнымі, адзінымі ў сваім родзе. Цяпер такіх ужо няма. Вас гэта не тычыцца. Таму памятайце, нават не спрабуйце паўтараць іх учынкi! У вашым выпадку гэта скончыцца сумна!»

І хоць я ведаў падобную манеру мыслення і быў да яе прызвычаены, у дадзеным выпадку не мог з імі пагадзіцца. Тое, што раней свет быў болей цікавы, неўтаймаваны, раскошны — для мяне было несумненна. Што тады былі вялікія музыкі і наагул людзі мастацтва — у гэта я таксама ахвотна верыў. Я пагаджаўся — хоць не без унутранага супраціву — і з тым, што хаджэнне па гарах было болей шляхетным і што каралеўскай гульнёй — шахматамі — займаліся толькі паважаныя майстры. Але каб школа? Каб простыя вучні ў мінулым былі лепшыя — не, з гэтым я пагадзіцца не мог. Немагчыма, думаў я, каб шэрасць і звычайнасць, якія мяне атачалі, заставаліся нязменнымі — каб іх ніякім чынам немагчыма было пазбавіцца. Урэшце, і ад мяне залежыць, што тут будзе адбывацца. Я таксама ўплываю на рэчаіснасць. Я магу яе ствараць. А значыць — трэба дзейнічаць, трэба нешта распачынаць. Хай зноў пачне штосьці адбывацца, хай вернуцца даўнія часы і слаўныя героі ўвасобяцца ў новыя постаці!

Modern Jazz Quartet

Адной з легенд, якімі я жыў тады, быў джаз, перш-наперш яго польскі варыянт. Дзяўчаты ў бікіні, што гераічна супрацьстаялі сталінскай рэчаіснасці; Леапольд Тырманд, «рэнегат» і вальна-думец, захапляльны пісьменнік, нязломны распаўсюднік джазавай музыкі — увасаблення вольнасці і незалежнасці; шматлікія яскравыя гісторыі з жыцця першых джазавых груп, а перадусім іх лідараў, якія нярэдка рабілі бліскучыя кар’еры, бывалі на Захадзе, нават патраплялі ў ЗША, джазавую «мекку» — вось свет гэтай легенды. У маёй галаве віравалі вобразы задымленых студэнцкіх клубаў ці кавярняў, усяночных, наркатыхных *jam sessions* і бязлюдных вуліц зруйнаванай і яшчэ не адбудаванай Варшавы, куды ў ранні досвітак вырыналі з «падземных сховішчаў» смяротна стомленыя і неймаверна сумныя джазмены. Уся гэтая фантазмагорыя паланіла нейкімі чарамі, якія немагчыма было акрэсліць, і ўзбуджала жаданне перажыць штосьці падобнае.

Не доўга думаючы, я вырашыў заснаваць гурт. Склікаў сяброў, якія, як і я, займаліся музыкай і ўмелі граць на якім-небудзь інструменце, і намовіў іх граць джаз. У нас склаўся квартэт: фартэ-піяна, труба, кантрабас і барабаны — і мы пачалі практыкавацца. Рэпетыцыі адбываліся пасля заняткаў у пустой спартовай залі. На жаль, яны мелі няшмат агульнага з маімі марамі. Замест дурманлівых клубоў тытунёвага дыму, выпарэнняў алкаголю і французскай парфумы вакол уздымаўся дух юнацкага поту пасля апошніх заняткаў фізры; замест атмасферы багемнай кавярні, атмасферы, што складалася з паўзмроку, цеснаты і дэкадэнцкага інтэр’еру, панаваў настрой брыдотнай спартовай залі ў зыркім бляску поўдня або змярцвелым святле лямпачак; дэкарацыі складаліся з шэрагу драбін на сценах, закратаваных вокнаў, бязмежнай голай падлогі з расхістанымі сям-там маснічынамі, на якой самотна пасвіўся скураны конь для скокаў ці практыкаванняў; і ўрэшце сама музыка, якую мы стваралі, далёкая да майстэрства знакамітых гуртоў — нас не апаноўваў легендарны транс або дыянісійскае шаленства, мы не імправізавалі з боскім спрытам і ў сляпым натхненні; у найлепшым выпадку гэта было авалоданне рамяством.

Я імкнуўся не пераймацца з гэтай нагоды і суцяшаў сябе, што так заўсёды бывае напачатку, а наш час яшчэ надыдзе. Каб да-

даць сабе запалу, я ўяўляў, як на нейкім будучым канцэрце або школьным вечары мы агаломшваем слухачоў, проста змушаем іх кінуцца на калені, і вось, калі пасля майго бравурнага сола выбухае бура воплескаў і захопленых воклічаў, я, працягваючы граць, паварочваюся ў бок залі, стрымана ківаю і ў гэты момант заўважаю, як мяне паглынае закаханым позіркам першая прыгажуня школы.

За колькі месяцаў мы мелі рэпертуар на дзве гадзіны і вырашылі не цягнуць далей з выступам. Але тут паўстала нечаканая перашкода. Настаўнікі нават чуць не хацелі, каб у школе з’явіўся вучнёўскі джаз-клуб, які б дзейнічаў, скажам, у суботу ці нядзелю. Дырэктар і педагогічная рада былі ўпэўненыя, што гэта прывяло б да скандальнага ператварэння навучальна-выхаваўчай установы ў забаўляльнае месцейка, а далей — абавязкова — у публічны дом. А пра тое, каб наш *Modern Jazz Quartet*, як мы сябе назвалі, паігрываў на школьных танцавальных вечарах, якія зрэшты ладзіліся вельмі рэдка, хіба што тройчы на год (Новы год, «стаднёўка» і выпускны баль) — пра гэта не хацела чуць ужо моладзь. Бо ўжо настаў час, калі ўзыходзіла зорка музыкі ў стылі *beat* — першыя трыумфы «Бітлоў» і падобных да іх гуртоў — і школьнікі-падлеткі слухалі пераважна такую музыку і маглі бавіцца і танцаваць адно ў такім рытме. У дадзенай сітуацыі адзіным шанцам, які нам заставаўся, і то хутчэй чыста з дырэктарскай ласкі, былі публічныя выступы падчас школьных урачыстасцяў — штучных, бяздушных, нудных — поўных пафасу і напышлівай дэкламацыі. Прыняць гэтыя ўмовы — азначала пайсці на кампраміс, здрадзіць амбіцыям і надзеям, якія асвятлялі нам шлях, да таго ж нас пярэдзілі, што калі мы жадаем скарыстацца з прапановы, то граць можна толькі «спакойна і культурна», а не «нейкія там дзікунскія рытмы ці іншую каціную музыку». Такім чынам, наша роля была зведзеная да запаўнення «музычных паўз» на школьных урачыстых пасяджэннях, якія мелі сярод вучняў — зразумела, улучна з намі — фатальную рэпутацыю.